

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

*Г. М. Пилипенко, д. е. н., професор, PelepenkoYI@mail.ru,
Н. І. Литвиненко, к. е. н., доцент, natalyt33@mail.ru
ДВНЗ «Національний гірничий університет»*

У статті представлені результати емпіричного дослідження взаємозв'язку між елементами інституціонального середовища та ступеня їхнього впливу на розвиток соціально-економічних систем. У якості базових елементів інституціонального середовища обрано норми «свобода», «довіра», «толерантність», «ренто орієнтована та правова поведінка», розроблено показники їх кількісного виміру. Наведено результати кореляційного аналізу зв'язків за критеріями Пірсона та Спірмена для показників інституціонального середовища та суспільного добробуту.

Ключові слова: розвиток економічної системи, інституціональне середовище, норми як складові інституціонального середовища, свобода, довіра, толерантність, рентоорієнтована поведінка, правова поведінка, індекс розвитку людського потенціалу.

Постановка проблеми. Соціально-економічний розвиток останнім часом все більше привертає увагу науковців, що зумовлено цілою низкою проблем і суперечностей, які виникли й набули загострення на зламі ХХ і ХХІ століть. Трансформаційні процеси, які відбулися у 90-ті рр. в пострадянській Європі, не дали очікуваного результату – більш-менш швидкими темпами стали розвиватися тільки ті країни, які вже мали на початок реформування історичний досвід лібералізму. Це стало серйозним аргументом на користь того, що загального, характерного для абсолютно всіх країн шляху розвитку не існує. Кожна країна має свої специфічні риси, і ці особливості багато в чому визначаються її інституціональним середовищем.

Іншим підтвердженням обмеженості наших уявлень про чинники розвитку виявилися факти, які свідчать про те, що навіть успішні країни Європейського Союзу не можуть сьогодні повною мірою забезпечити й утримати високі темпи розвитку своїх соціально-економічних систем [1]. Глобалізаційні виклики, вразливість демократичних політичних інститутів перед тиском геополітичних загроз стають дедалі вагомішими факторами уповільнення розвитку й вимагають активної участі держави, міжнародних організацій з його активізації. Безумовно, такий вплив має базуватися на урахуванні специфіки інституціонального середо-

вища та визначенні його впливовості на параметри розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що проблеми взаємозв'язку соціально-економічного розвитку та суспільних інститутів знаходились у центрі уваги таких видатних економістів, як В. Зомбарт, М. Вебер, Т. Веблен, Ф. Фукуяма Д. Норт, Р. Коуз, О. Вільямсон, М. Олсон, Дж. Б'юкенен, А. Сен [2–10]. Значне місце серед наукових досліджень проблем розвитку та інституціонального середовища, що здійснені представниками економічної науки пострадянських країн, займають роботи В. Дементьева, С. Кірдіної, Р. Нуреева, В. Липова, В. Тамбовцева [11–15].

Відзначаючи вагомий внесок даних дослідників до теорії соціально-економічного розвитку і впливу на його перебіг інституціонального середовища, ми все ще не можемо вести мову про остаточне вирішення всіх існуючих проблем. Приділяючи увагу впливовості інститутів на розвиток, науковці, однак, не дійшли одностайності відносно як самої сутності категорій «розвиток» та «інституціональне середовище», так і визначення тих його складових, що мають найвищий потенціал впливовості.

Ще однією проблемою, яка потребує свого вирішення, є встановлення взаємодії та взаємозумовленості складових інституціонального середовища, за рахунок чого розвиток, власне, й відбувається. Всі ці невірні-

шені в теорії проблеми віддзеркалюються на практиці: економічна політика держави не завжди є адекватною національній специфіці і в силу цього часто не призводить до очікуваних результатів.

Формулювання мети статті. Метою даної статті є встановлення категоріальної визначеності понять «розвиток» та «інституціональне середовище», виявлення взаємозв'язків між елементами інституціонального середовища та визначення ступеня їхнього впливу на розвиток.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття соціально-економічного розвитку не є на сьогоднішній день чітко й однозначно визначеною категорією. У працях вчених-економістів ми зустрічаємо аналіз цих процесів з точки зору функціонування системи, її розвитку, економічного зростання, прогресу, модернізації та еволюції. Вперше на сутнісному рівні поняття економічного зростання та розвитку розрізнув Й. Шумпетер наголосивши, що «звичайне зростання економіки, яке виражається у збільшенні населення й багатства, не розглядається як процес розвитку, так як воно не породжує нові у якісному відношенні явища, а всього-навсього дає поштовх процесам їх пристосування, подібно до того, як це відбувається при зміні природних показників» [17, с.129]. Розвиток, на думку вченого, – це позитивні якісні зміни, які економіка сама здатна породжувати без зовнішнього впливу, це зміни у новаціях виробництва та продукції, у подальшій послугах, управлінні, інститутах. ому Т. Шульц та Г. Беккер пов'язали розвиток з інвестиціями в людський капітал і привернули увагу до людини як економічного ресурсу, яка володіє природними здібностями, загальною культурою, знаннями, навичками, досвідом, майстерністю та мотивацією, що сприяє зростанню продуктивності праці й доходів працівників [18, 19]. У цьому ж аспекті продовжив розглядати економічний розвиток Г. Мюрдаль, довівши, що зростання, яке не супроводжується покращенням становища більшості населення, не може розглядатися як розвиток з великої літери, тому що воно залишає по той бік переважну частину населення [20, с.74–75]. Позиція названих вчених започаткувала в економічній теорії під-

хід, згідно якого критерієм прогресу як розвитку стало виступати становище людини.

Черговим кроком в оформленні ідеї нового значення ролі людини в економіці в концепції соціально-економічного розвитку стали теорії потреб А. Маслоу та К. Альдерфера. Вчені продемонстрували, що впевненість у своїх силах, самоповага, почуття власної необхідності для інших людей і суспільства в цілому, що вибудовуються над рівнем базових потреб, є невід'ємною передумовою для становлення особистості [21]. Теорія базових потреб Маслоу була в подальшому інституціоаналізована в програмному документі Всесвітньої Організації Праці «Зайнятість, зростання і базові потреби» (1976 р).

Ці ж теорії стали підґрунтям ідей А. Сена, згідно яких економічний розвиток є процесом розширення реальних свобод, якими користуються люди. Свобода у А. Сена означає вибір життя у відповідності до тих цінностей, які для людей є головними. Проте, наголошує вчений, людина не завжди може реалізувати подібний вибір, і тоді вона зустрічається з несвободою. Таке становище суперечить розвитку, а, отже, він залежить від факторів, що надають людині правові й політичні свободи [11].

Таким чином, завдяки внеску вищезазначених дослідників, критерій прогресу як розвитку почав пов'язуватися не тільки з матеріально-технічними факторами, але й відображати якісні зміни в життєдіяльності людини, ступінь її свободи й добробуту, стан соціального самопочуття та власної безпеки, цілісності особистості, а також рівня її індивідуалізації та політичної активності.

Таке розуміння розвитку знайшло своє відображення в концепції людського розвитку, яка поєднала в собі поняття досягнених свобод і демократії, економічного, соціального технологічного та інституціонального прогресу, про що було наголошено у Доповіді про людський розвиток 2013 р. : «... саме по собі економічне зростання не може автоматично привести до прогресу людського розвитку. ... значні інвестиції в потенціал людей – через посилення уваги до освіти, харчування, здоров'я, а також до знань та вмінь, необхідних на ринку зайня-

тості, – здатні розширити доступ до гідної праці та забезпечити стійкий суспільний прогрес» [22, с.5]. Важливим моментом є те, що в концепції людського розвитку зроблено акценти на тому, що зростання добробуту суспільства і кожної окремої людини, розвиток її сутнісних сил може відбуватись лише при відповідному інституціональному середовищі.

Дійсно, соціально-економічна система є складно організованою, впорядкованою сукупністю суб'єктів, поєднаних між собою зв'язками й відносинами, які за своєю природою є результатом взаємного впливу інших соціальних систем суспільства та відзначається цілісністю. Тому неможливо розглядати систему без її зовнішнього середовища. Система формує і виявляє свої властивості тільки у процесі взаємодії із своїм оточенням, будучи при цьому головним компонентом такого впливу. Він може бути двояким: або активність проявляє система, змінюючи середовище, або активність проявляє середовище, провокуючи розвиток самої системи або консервуючи його.

Факторизованим оточенням соціально-економічної системи виступають позаекономічні чинники – правові, політичні, соціокультурні фактори. Будучи породженням інших соціальних систем, які, у свою чергу, також відрізняються складністю, організованістю і відкритістю, ці чинники виступають активними факторами, що впливають на соціально-економічну систему, заставляючи її пристосовуватися до себе. Сама ж соціально-економічна система по відношенню до інших систем також є фактором впливу на їхнє функціонування і входить з ними на принципах рівності до системи більш високого рівня – надсистеми, у якості якої постає суспільство. Останнє є нічим іншим, як сукупністю різних систем, а по відношенню до соціально-економічної системи – поєднанням останньої із середовищем, яке ці системи утворюють.

Основою функціонування і розвитку всіх суспільних систем є діяльність людини у будь-яких її проявах. У повсякденному житті людина заради задоволення своїх потреб вступає у економічні відносини з іншими особами і, намагаючись створити кращі умови для реалізації своїх інтересів та полег-

шення взаємодії з оточенням, виробляє певні зразки (стандарти) поведінки. З іншого боку, будучи суб'єктом цих систем, людина сама привносить в економічні трансакції культурні, правові та політичні норми (інсти-тути), що формують стереотипність її поведінки. У зв'язку з цим людина є тим суб'єктом, який одночасно діє в усіх системах суспільства за допомогою засвоєних правил, норм, звичаїв, цінностей і у ході такої діяльності формує нові їх форми, тобто створює інститути.

Таким чином, вивчення розвитку вимагає розгляду економіки як відкритої системи, яка функціонує за рахунок обміну з оточуючим середовищем (іншими соціальними системами) через діяльність людей, що спрямована на перетворення природи й соціального оточення і базована на матеріальній та духовній культурі попередніх поколінь. У силу того, що саме інститути формують зовнішнє середовище функціонування соціально-економічної системи і є похідними від діяльності людей, у межах інституціонального середовища можна поєднати ті позаекономічні чинники розвитку соціально-економічної системи, які пов'язані з впливом на поведінку людини культурної, правової та політичної систем.

Отже, інституціональне середовище соціально-економічної системи є сукупністю соціокультурних, політичних і правових інститутів та взаємозв'язків між ними, які впливають на характер економічної діяльності людей та формування стійких структур їх взаємодії у межах соціально-економічної системи. У свою чергу інститут приймається у якості самостійної системи, в якій норми, правила, звичаї виступають у вигляді елементів, а відносини і соціальні дії слугують зв'язками, що забезпечують її цілісність.

Таке розуміння сутності інституціонального середовища є більш ґрунтовним, ніж існуючі, однак, воно не позбавлене обмеженості при застосуванні у сфері прикладних економічних досліджень. Оперуючи системними поняттям «інститут» у якості базового елемента інституціонального середовища, ми зустрічаємося з доволі складним феноменом, який дуже важко у всій повноті своїх проявів використовувати для аналізу

впливу його складових на розвиток. Відтак, виникає необхідність редукції звичаю, звички, норми і правила до певного узагальнюючого поняття, яке б містило у знятому вигляді всі сутнісні характеристики складових інституту, тобто виконувало роль базового.

Розмірковуючи над даною проблемою, приходимо висновку, що згідно системних уявлень головною ознакою, яка відрізняє систему від свого середовища, є наявність в самій системі більш жорстких та стійких зв'язків, ніж зв'язки між системою та середовищем. Такі зв'язки, на наше глибоке переконання, формуються на основі цінностей. Саме завдяки цінностям забезпечується структурна стійкість норм, звичаїв та правил і, відповідно, інституціональної структури. Це досягається завдяки тому, що цінності довготривалий час залишаються незмінними і є стійкими феномени, що формують нормативне сприйняття діяльності людини, інакше кажучи, створюють впевненість у тому, що є правильним, а що ні. Ці настанови відкладаються у глибинних структурах мислення, виступаючи несвідомими фільтрами прийняття або неприйняття зовнішнього світу. Цінності надають оцінку явищам, схвалюють або засуджують їх і, тим самим, визначають стимули та конкретні поведінкові обмеження, представлені вже у вигляді норм. Останні завдяки санкціям стають правилами, які у ході довготривалого виконання перевтілюються на звичаї.

Слід зауважити, що така детермінація є результатом функціонування психофізичної системи людського організму і є властивістю свідомості людини, усвідомленням її розумової і фізичної діяльності. Власне цінності у ланцюгу перевтілення психофізичних процесів формують зміст ціннісних орієнтацій – системи психологічних спрямувань особистості на виконання соціально-політичних, економічних та моральних норм. Оскільки цінності й ціннісні орієнтації характеризують внутрішню налаштованість на здійснення певних дій, вказують на спрямованість поведінки суб'єктів, однак, не виступають власне дією або її результатом, то вони не можуть в теоретичному аналізі виступати в якості базового елемента соціальної системи, яка за своєю природою є системою дії. Саме тому, розглядаючи

економічну систему та інституціональні складові її розвитку, ми маємо виходити з норм, які на протигагу цінностям є не просто орієнтиром діяльності людей, а виступають явищем, що безпосередньо виникає у ході їхньої взаємодії.

Тому з метою зниження рівня складності даного соціального явища та вибору найбільш впливового чинника інституціональних змін обираємо його висхідний елемент – норму. Оскільки остання у вигляді своєрідного «гену» присутня в кожному економічному, правовому, політичному та соціокультурному інституті, то правомірно досліджувати вплив інституціонального середовища на розвиток в контексті еволюції системи норм. Така логічна конструкція дозволяє, по-перше, пов'язати людину із всіма системами суспільства, по-друге, виділити суттєві функції, які виконують складові інституціонального середовища по відношенню до економічної системи і, по-третє, продемонструвати можливості та напрями впливу на економічний розвиток через цілеспрямовану зміну норм як базових складових інститутів.

На основі дослідження специфіки інституціонального середовища різних країн світу авторами роботи було виявлено ряд універсальних (базових) норм, які одночасно присутні в кожному економічному, політичному, правовому та соціокультурному інституті та які здійснюють вагомий вплив на розвиток. Такими нормами виявились свобода, толерантність, довіра, рентоорієнтована та правова поведінка.

Свобода, як складова інституціонального середовища, може вважатися базовою нормою, оскільки за своєю функціональною роллю знаходиться у тісному взаємозв'язку з іншими його складовими і здійснює свій вплив на розвиток соціально-економічної системи за наступними напрямками. По-перше, всі джерела економічного зростання (заощадження, інвестиції, підвищення якості людського капіталу, удосконалення технології й економічної організації) є результатом прийняття економічних рішень суб'єктами, тобто їх вибором. Без економічної свободи, на якій базується ринок, такий вибір не був би ефективним і, відповідно, результати зростання, вимірюваного через

ВВП, були б нижчими.

Саме свобода сприяє розкриттю можливостей людини і дозволяє їй обирати цілі та слідувати власним інтересам. Вона є основою приватної власності та ринкових відносин, які роблять людей відповідальними за свої рішення про використання обмежених ресурсів і завдяки цьому створює стимули для найбільш вигідних способів використання праці й капіталу. По-друге, політичні свободи дозволяють здійснювати управління в інтересах абсолютної більшості населення і, тим самим, утверджувати демократію. По-третє, громадянські свободи дозволяють активно приймати участь у забезпеченні справедливості та стійкості розвитку, протидіяти проявам недобросовісної поведінки урядовців і чиновників, які прагнуть реалізувати власні інтереси на противагу суспільним і уповільнюють розвиток.

Реалізація економічної, політичної та громадянської свобод, що сприяють розвитку, неможлива без досягнення людиною стану задоволеності фізичних потреб. Саме відсутність «боротьби за виживання» робить людину вільною. Для виокремлення рівня, з якого власне й розпочинається впливовість свободи на розвиток, до наукового вжитку нами введено ще одне поняття – категорія «фізична свобода» як діяльність (бездіяльність), що спрямована на підтримку повноцінної життєдіяльності людського організму як біологічного та соціального суб'єкта у межах своїх можливостей і яка не зустрічає при цьому опору зовнішніх перешкод. Дана категорія є певною деталізацією індивідуальної, особистої свободи, однак на відміну від неї акцентує увагу на створенні необхідних передумов подальшого розвитку особистості як соціальної істоти.

У тісному зв'язку із свободою знаходиться толерантність, яка визначає межі свободи та дозволяє кожній окремій людині її реалізувати. Сприяючи збалансованості міжособистісних взаємодій, дана норма посилює інтеграційні процеси, забезпечує стабільність суспільного розвитку. Важливим елементом механізму детермінації толерантності є цінності та ціннісні орієнтації, які, в свою чергу, відіграють значну роль в становленні меж толерантності. Оскільки норма толерантності присутня у всіх аспектах

людського існування, то запропоновано її розглядати одночасно і як особистісну характеристику, що визначається сукупністю індивідуально-психологічних особливостей індивіда, і як соціокультурну норму, яка відображає суб'єкт-суб'єктні відносини в різних сферах функціонування суспільства.

Як особистісна характеристика толерантність характеризує людину, яка однаково доброзичливо налаштована до всіх людей без винятку. Толерантність як соціокультурна норма – це визнання «іншості» з одночасним усвідомленням своєї відмінності. Суб'єкт може визнавати відмінності іншого суб'єкта без будь-яких спроб внести зміни лише в тому випадку, коли він усвідомлює себе як особистість із різними звичками, цінностями, традиціями. Тому межі толерантності повинні розглядатись, по-перше, виходячи з історико-культурного контексту і, по-друге, із рівності всіх людей перед законом. У силу взаємозв'язку толерантності з правовими нормами та міжособистими стосунками людей, вона не може функціонувати у відриві від норм довіри та правової поведінки, які також є складовими інституціонального середовища.

Довіра, як складова інституціонального середовища економічної системи, здійснює вагомий вплив на соціально-економічний розвиток суспільства, оскільки суттєво знижує трансакційні витрати організацій за рахунок скорочення юридичних формальностей та бюрократичної діяльності. Іншим моментом є те, що довіра підвищує рівень відповідальності державних службовців, сприяє згладжуванню політичних суперечностей і за рахунок цього покращує якість функціонування державних інститутів. Це, в свою чергу, сприяє зниженню ризиків для інвесторів та покращує інвестиційний клімат в країні. Загалом певний ступінь довіри до державних органів є складовою формування впевненості суб'єктів у стабільності інституціонального середовища і, відповідно, виступає фактором ефективного розвитку самої економіки. Зростання недовіри до держави та її інститутів, економічної політики, яка нею проводиться, означає посилення невизначеності очікувань з приводу дій урядовців і порушує звичний перебіг економічних взаємодій. Це

не сприяє формуванню довготривалих стійких зв'язків між економічними агентами і, в кінцевому рахунку, відображається на показниках економічного розвитку.

Свобода, толерантність та довіра є нормами, які сприяють розвитку соціально-економічної системи, у той час як рентоорієнтована поведінка йому перешкоджає. За своїм змістом остання – це діяльність особи, або організації, яка спрямована на отримання вигод шляхом маніпулювання законодавчими або економічними умовами, а не шляхом виробництва і продажу товарів та послуг. Проекцією рентоорієнтованої поведінки на політичну систему виступає корупція, а на економічну систему – пошук ренти у бюджетній сфері.

Оскільки рентоорієнтована поведінка пов'язана з порушенням закону, то ще одним елементом інституціонального середовища, який впливає на розвиток, слід вважати правову поведінку – добровільне підпорядкування закону. Норми права забезпечують стабільність і керованість соціального порядку через регулювання людської поведінки. Вони створюють певне середовище економічної діяльності суб'єктів і формують умови для ефективної координації, здійснюваної через ринкові та державні регулятори. Якщо в суспільстві домінує неправова поведінка, то в ньому економічні взаємодії зужуються до кола особисто знайомих людей, яким можна довіряти, зростають трансакційні витрати, посилюється короткострокова орієнтація, зміщуються напрями інвестиційної діяльності, знижується інноваційна активність і консервуються старі технології. Поряд з цим рентоорієнтована поведінка як один із видів неправової поведінки поглиблює диференціацію доходів у суспільстві та провокує соціальну й політичну нестабільність. Все це уповільнює розвиток.

Для оцінки ступеню впливу вище розглянутих норм на розвиток необхідно оперувати не тільки якісними, але й кількісними показниками. У світовій статистиці існує велика кількість індикаторів, що дозволяють здійснювати діагностику якості інститутів і проводити компаративістський аналіз інституціонального середовища різних країн. Однак, як показує практика, не всі норми, які ми визначили у якості базових складових

інституціонального середовища, можуть бути комплексно досліджені за допомогою існуючих показників. Тому для більш повної оцінки норми свобода нами було розроблено індекс фізичної свободи, що дозволяє відобразити ступінь задоволення фізичних потреб людини. У свою чергу, для виміру толерантності як поведінкової диспозиції створено індекс «Критерій толерантності». Відповідно, вимірювачами норми свобода стають індекси економічної та фізичної свободи, а толерантності – індекси «Сфера толерантності» (для виміру толерантності як інституціональної норми) та «Критерій толерантності» (для виміру толерантності як поведінкової диспозиції). Для оцінки норми довіра використовувалися показники «Міжособистісна довіра» та «Інституціональна довіра». Оцінка норми рентоорієнтованої поведінки базувалася на показниках «Контроль корупції» та «Рента в бюджетній сфері», а норма правова поведінка – на індексах «Верховенство права», «Політична стабільність і відсутність насилля». Для визначення рівня соціально-економічного розвитку обрано «Індекс розвитку людського потенціалу» (у подальшому – добробут).

У ході проведення кореляційного аналізу між середніми величинами індексів, що вимірюють рівень відповідної норми як складової інституціонального середовища, та добробуту, оціненого через «Індекс розвитку людського потенціалу», за період 1995–2012 рр. встановлено ряд значимих зв'язків (див. табл. 1–3). Дане дослідження здійснювалося на загальній вибірці, яка охоплювала 170 країн при аналізі впливості свободи, рентоорієнтованої та правової поведінки на розвиток, 60 країн – відносно довіри і толерантності, які були побудовані без урахування досягнутого ними рівня розвитку. В подальшому ці загальні вибірки були розділені на додаткові чотири, які цей фактор враховують. У ході аналізу було встановлено, що кількість значимих зв'язків між нормами залежить від рівня розвитку країни: в групі країн з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу таких зв'язків було виявлено 112, в групі країн з високим індексом розвитку людського потенціалу – 55, в групі країн із середнім індексом розвитку людського потенціалу –

Взаємозв'язок між нормами свобода, рентоорієнтована та правова поведінка і добробутом (коефіцієнт Спірмена)

Показники	Індекс розвитку людського потенціалу (класифікація за рівнем розвитку)				
	Загальна вибірка	Країни з дуже високим рівнем розвитку	Країни з високим рівнем розвитку	Країни із середнім рівнем розвитку	Країн з низьким рівнем розвитку
1995 рік					
Індекс економічної свободи	0,649**	0,021	0,175	0,446** ¹	0,140
2000 рік					
Індекс економічної свободи	0,750**	0,367*	0,342	0,078	0,123
Політична стабільність і відсутність насилля	0,725**	0,430*	0,570**	0,070	0,335*
Верховенство права	0,800**	0,655**	0,577**	0,035	0,335*
Контроль корупції	0,790**	0,601**	0,554**	0,155	0,175
Рента в бюджетній сфері	-0,492**	-0,067	-0,533*	0,189	0,331
2005 рік					
Індекс економічної свободи	0,689**	0,229	0,362	0,221	-0,098
Політична стабільність і відсутність насилля	0,675**	0,219	0,381*	0,134	0,082
Верховенство права	0,781**	0,657**	0,396*	0,326*	0,198
Контроль корупції	0,794**	0,652**	0,478**	0,336*	0,022
Рента в бюджетній сфері					
2008 рік					
Індекс економічної свободи	0,749**	0,497**	-0,054	0,229	0,202
Політична стабільність і відсутність насилля	0,656**	0,255	0,371*	0,059	0,073
Верховенство права	0,765**	0,684**	0,051	0,360*	0,177
Контроль корупції	0,758**	0,655**	0,087	0,275	0,070
Рента в бюджетній сфері	-0,400**	-0,034	-0,156	-0,377	-0,638
2010 рік					
Індекс економічної свободи	0,739**	0,606**	0,073	0,188	0,253
Політична стабільність і відсутність насилля	0,621**	0,210	0,296*	0,126	0,080
Верховенство права	0,776**	0,730**	0,126	0,236	0,149
Контроль корупції	0,726**	0,670**	0,172	0,173	0,013
Рента в бюджетній сфері	-0,494**	0,029	-0,051	0,247	0,763
2012 рік					
Індекс економічної свободи	0,731**	0,566**	0,095	0,157	0,189
Політична стабільність і відсутність насилля	0,614**	0,320*	0,139	0,82	0,239
Верховенство права	0,777**	0,736**	0,120	0,186	0,244
Контроль корупції	0,751**	0,678**	0,123	0,171	0,093

Примітки: 1.** Кореляція значима на рівні 0,05.

2.* Кореляція значима на рівні 0,01.

Табл. 1 свідчить, що у період 2000–2007 рр. спостерігався прямий кореляційний зв'язок між добробутом та індексами «Верховенство права», «Політична стабільність і відсутність насилля», «Контроль корупції». Для індексів «Верховенство права», «Політична стабільність і відсутність насилля» прямий зв'язок означає, що чим вищим є рівень добробуту, тим вищим є й рівень норми правова поведінка у даному суспільстві,

а для показника «Контроль корупції» – чим вищий добробут, тим нижчий рівень корумпованості. Щодо показника «Рента в бюджетній сфері», то тут спостерігається суттєвий обернений зв'язок – чим вищим є рівень добробуту, тим нижчими є втрати суспільства від пошуку ренти.

Відносно стабільна економічна ситуація у світі та суттєве зростання рівня добробуту в країнах за період 1995–2004 рр. спри-

яли зниженню рівня корумпованості суспільства. Однак, вже у 2005 р. цей зв'язок значно послабшав, а в групі країн із дуже високим та низьким рівнем розвитку для показника «Політична стабільність і відсутність насилля» він взагалі зник. З погіршенням економічної ситуації після фінансово-економічної кризи 2008 р. досліджувані зв'язки значно слабшають. Це означає, що частина суспільства в кризовій ситуації не бажає поступатись своїм добробутом і вдається до рентоорієнтованої та делінквентної

поведінки. Тому зв'язки між свободою, рентоорієнтованою та правовою поведінкою ми і добробутом є доволі чутливими до економічних криз.

Згідно табл. 2, що містить результати кореляції за критерієм Спірмана взаємозв'язку між толерантністю, цінностями індивідуалізму та колективізму, з одного боку, і добробутом, з іншого, встановлено його наявність тільки для країн з дуже високим індексом розвитку.

Таблиця 2
Взаємозв'язок між толерантністю, суспільними цінностями та добробутом (кореляція Спірмана)

Показники	Індекс розвитку людського потенціалу (класифікація за рівнем розвитку)				
	Загальна вибірка	Країни з дуже високим індексом розвитку	Країни з високим індексом розвитку	Країни із середнім індексом розвитку	Країн з низьким індексом розвитку
Індекс «Критерій толерантності»	0,317*	0,546**	0,066	0,033	-0,200
Індекс «Сфера Толерантності»	0,692**	0,698**	-0,059	0,181	-0,300
Дистанція влади (PDI)	-0,608**	-0,444*	-0,499	-0,444	-
Індивідуалізм (IDV)	0,608**	0,508*	0,428	-0,393	-

Примітки: 1.** Кореляція значима на рівні 0,05.

2.* Кореляція значима на рівні 0,01.

При цьому сила кореляційного зв'язку між добробутом та індексом «Критерій толерантності» для групи країн з дуже високим рівнем розвитку є значно вищою, ніж для країн загальної вибірки. Це є емпіричним підтвердженням взаємозв'язку, що існує між рівнем добробуту людини і ступенем задоволеності її потреб згідно ієрархії Маслоу.

Розглядаючи якісні критерії толерантності як поведінкової диспозиції (високий рівень дивергентності / ментальної гнучкості; високий рівень самосвідомості; високий рівень персональної автономії; стійкість до невизначеності; рефлексивність (критичність); самовладання; адекватна самооцінка; відповідальність за свої вчинки; високий рівень емпатії; почуття гумору; соціальна активність; високий рівень розвитку комунікативних навичок; сформована внутрішня безпека) приходимо висновку, що всі вони відповідають рівню потреб, що виникають у людини тільки після задоволеності нею фі-

зичних потреб. Тобто, високий рівень толерантності як поведінкової диспозиції відповідає населенню країн з високим рівнем добробуту.

Кореляція між показником «Сфера Толерантності», що вимірює толерантність як соціокультурну норму, та «Індексом розвитку людського потенціалу» також відображає прямий зв'язок (чим вищий рівень добробуту, тим вищою є й толерантність). Оскільки індекс «Сфера Толерантності» є відображенням рівня міжособистісної комунікації, взаємовідносин «я – чужий», ступеня напруги в суспільстві та характеризує можливості співіснування з визначеним об'єктом, то він є фіксатором досягнення особистістю певного рівня як внутрішньої, так і зовнішньої свободи. Останній знаходиться у тісній залежності від рівня задоволеності фізичних потреб. Отже, незважаючи на те, що толерантність тісно пов'язана з соціокультурними цінностями, тільки багаті суспільства можуть дозволити собі позитивне відно-

шення до «іншості».

Практично такий же висновок отримано за результатами дослідження зв'язку між нормою довіри та добробутом (табл. 3): за виключенням міжособистісної довіри, що

має сильний прямий зв'язок і в групі країн з низьким рівнем розвитку, для всіх інших видів довіри він виявився прямим значимим тільки для високорозвинених країн.

Таблиця 3

Взаємозв'язок між довірою та добробутом (кореляція Пірсона, Спірмена)

	Міжособистісна довіра	Інституціональна довіра	Довіра до недержавних інститутів та організацій	Довіра до політичних інститутів	Довіра до міжнародних організацій	Довіра до великих компаній
Вибірка країн загальна						
Індекс розвитку людського потенціалу (Пірсона)	0,389**	-0,387**	-0,533**	-	-	-
Індекс розвитку людського потенціалу (Спірмена)	0,582**	-	-	0,292*	0,279*	0,464**
Вибірка країн з дуже високим рівнем розвитку						
Індекс розвитку людського потенціалу (Пірсона)	0,600**	-	-	-	-	0,681**
Індекс розвитку людського потенціалу (Спірмена)	0,695**	0,448*	-	-	-	-
Вибірка країн з низьким рівнем розвитку						
Індекс розвитку людського потенціалу (Пірсона)	0,975**	-	-	-	-	-

Примітки: 1.** Кореляція значима на рівні 0,05.
2.* Кореляція значима на рівні 0,01.

При цьому слід звернути увагу на те, що вибірка країн з дуже високим індексом розвитку в своїй переважній більшості поєднує суспільства західної цивілізації. Врахування цієї обставини робить очевидним факт наявності суттєвого впливу на соціально-економічний розвиток інституціональної довіри тільки в тих суспільствах, де існує розвинуте громадянське суспільство і склалась ліберальна політична культура. Про це свідчить, зокрема, значима кореляція між індексом розвитку людського потенціалу та цінностями індивідуалізму, встановлена за критерієм Спірмана на рівні 0,608** для вибірки країн з дуже високим індексом розвитку людського потенціалу. Кореляційні зв'язки між індексом розвитку людського потенціалу та цінностями індивідуалізму для всіх інших країн виявились не значимими.

Висновки. У якості загального висновку із проведеного дослідження взаємозв'язку між інституціональним середовищем соціально-економічної системи та її

розвитком можна висунути теоретичне положення про те, що ці явища досить тісно пов'язані між собою. При цьому сила такого зв'язку не завжди є однаковою для різних рівнів розвитку країн, що є ще одним доказом наявності специфіки кожної конкретної національної економіки. За таких умов модернізація соціально-економічних систем має враховувати ці особливості.

Виявлені у ході дослідження значимі зв'язки між нормами, а також встановлений характер їхнього впливу на розвиток для різних країн, власне, дозволяють визначити особливості функціонування інституціонального середовища їхніх соціально-економічних систем, а також застосовувати більш ефективні заходи економічної політики держави по активізації розвитку, а саме: для групи країн з дуже високим рівнем розвитку необхідно здійснювати політику «точкового впливу» на певний елемент інституціонального середовища і досягати при цьому каскадного ефекту, що задіє інші зв'язки та скоригує розвиток соціально-економічної

системи одночасно за багатьма напрямками. Для інших груп країн доступною для здійснення регулюючого впливу є значно менша кількість зв'язків між складовими інституціонального середовища і добробутом, що вимагає від держави проведення коригуючих заходів за декількома напрямками у відповідності до існуючих зв'язків між нормами та добробутом.

Література.

1. ERS International Macroeconomic Data Set / Updated: 12/18/2014. [Електрон. ресурс] /– Режим доступу: <http://www.google.com.ua/url?sa=t&rc=t=j&q=&esrc=s&source=web&cd=8&cad=rja&uact=8&sqi=2&ved=0CEQQFjAH&url=http%3A%2F%2F> – Загол. з екрана.
2. Зомбарт В. Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь / В. Зомбарт. – М. : Адир-пресс, 2004. – 126 с.
3. Вебер М. Протестанська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К. : Основи, 1994. – 261 с.
4. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен; перевод с англ. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011 – 368 с.
5. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с.
6. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Д. Норт – М. : Изд. дом ГУВШЕ, 2010. – 256 с.
7. Коуз Р. Фирма, рынок, право / Р. Коуз; перевод с англ. Б. Пинскера; под науч. ред. Р. Капелюшников. – М. : Дело, 1993. – 192 с.
8. Вільямсон О. Економічні інституції капіталізму: фірми, маркетинг, укладання контрактів / О. Вільямсон. – К. : Артк, 2001. – 472 с.
9. Олсон М. Возвышение и упадок народов. Экономический рост, стагфляция, социальный склероз / М. Олсон. – Новосибирск : ЭКОР, 1998. – 397 с.
10. Бьюкенен Дж. Границы свободы. Между анархией и Левиафаном [Електрон. Ресурс] / Дж.

Бьюкенен. – Режим доступа: <http://economicus.ru>. – Загол. з екрана.

11. Сен А. Развитие как свобода / А. Сен. – М. : Фонд «Либеральная инициатива», 2003. – 432 с.
12. Дементьев В. В. Институты, поведение, власть: монография / В. В. Дементьев. – Донецк : ГУВЗ «Донецкий национальный технический университет». – 2012. – 310 с.
13. Нуреев Р. Институционализм: прошлое, настоящее, будущее / Р. Нуреев // Вопросы экономики. – 1999. – № 1. – С. 129.
14. Кирдина С. Институциональные матрицы и развитие России / С. Кирдина. – М. : ТЕИС, 2000. – 323 с.
15. Липов В. В. Институциональная комплементарность в формировании и развитии национальных социально-экономических систем стран мира / В. В. Липов // Terra economicus. – 2009. – Т. 7, № 4. – С. 51–68.
16. Тамбовцев В. Л. Институциональный рынок как механизм институциональных изменений / В. Л. Тамбовцев // Общественные науки и современность. – 2001. – № 5. – С. 25–38.
17. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер // Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. – М. : Эксмо, 2007. – 864 с.
18. Schultez, T. W. Investment in Human Capital / T. W. Schultez. – N. Y., 1971. – 342 p.
19. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход: Избр. тр. по экон. Теории / Г. С. Беккер; перевод с англ. Е. В. Батракова [и др.]; сост., науч. ред. пер., авт. послесл. Р. И. Капелюшников; авт. предисл. М. И. Левин. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 671 с.
20. Нуреев Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики: учебник для студ. экон. вузов и фак. / Р. М. Нуреев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2008. – 640 с.
21. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – М. : Психология, 2010. – 124 с.
22. Доклад о человеческом развитии 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире. Резюме. – М. : Весь мир. – 2013. – 152 с.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ

*А. Н. Пилипенко, д. э. н., профессор, Н. И. Литвиненко, к. э. н., доцент,
ГУВЗ «Национальный горный университет»*

В статье представлены результаты эмпирического исследования взаимосвязи между элементами институциональной среды и степенью их влияния на развитие социально-экономических систем. В качестве базовых элементов институциональной среды избраны нормы «свобода», «доверие», «толерантность», «рентоориентированное и правовое поведение», разработаны показатели их количественного измерения. Приведены результаты корреляционного анализа связи по критериям Пирсона и Спирмена для показателей институциональной среды и благосостояния.

Ключевые слова: развитие экономической системы, институциональная среда, нормы как составные институциональной среды, свобода, доверие, толерантность, рентоориентированное поведение, правовое поведение, индекс развития человеческого потенциала.

INSTITUTIONAL FACTORS OF SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS DEVELOPMENT

*G. M. Pylypenko, D.E., Prof., N. I. Lytvynenko, Ph. D (Econ.), Ass. Prof.,
SHEI «National Mining University»*

The results of empirical studies of the relationship between the elements of the institutional environment and the degree of their influence on the socio-economic systems development are presented. «Freedom», «trust», «tolerance», «rent-seeking and legal behavior» are selected as the basic elements of the institutional environment; quantitative measurements of their performance are developed. The results of communication correlation analysis by Pearson's and Spearman's criteria for indicators of the institutional environment welfare are shown.

Keywords: development of the economic system, the institutional environment, norms, freedom, trust, tolerance, rent-seeking behavior, legal behavior, the Human Development Index

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Задосю А. О.

Надійшла до редакції 01.10.15.